

ENDÜLÜS'TE COĞRAFYA VE COĞRAFYACILAR

Doç.Dr. M.Bahaüddin VAROL
Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ÖZET

Coğrafya, İslam Dünyası'na ilk olarak Yunan ve Hint kültüründen yapılan tercümelemlerle girmiştir. Hicrî III. Asırdan itibaren ise orijinal eserler yazılmaya başlanmıştır. İslam Medeniyeti birikimine çok önemli katkılar sağlayan Endülüs'te de ilk dönemlerden itibaren coğrafya alanında eserler kaleme alınmıştır. İslam Coğrafyasının batısını temsil eden Endülüs'teki eserlerin bu bölgeye ait coğrafi bilgiler vermesi oldukça önemlidir. İlk dönemlerde astronomi, matematik, felsefe ve seyahat bilgileriyle karışık halde bulunan coğrafi bilgiler daha sonraları müstakil eserlere konu olmuştur. Bu alandaki literatürün belirlenmesi ve incelenmesi sosyal, kültürel ve beşeri coğrafya bilgileri açısından çok yönlü bir fayda sağlayacaktır. Bu makalede, araştırmacıların bu kaynaklardan istifade etmesini sağlamak amacıyla bu alandaki müellifler ve eserleri hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Endülüs, Coğrafya, Coğrafyacılar, Kültür Tarihi.

ABSTRACT

Geography and Geographers in Andalusia

Geography has emerged in the Islamic world for the first time with the translations from Indian and Greek cultures. From the third century A.H. afterwards, some original geographical works have been written. These works are very significant in terms of providing information regarding Andalusia that represents west side of the Islamic geography. In earlier times geography was - as knowledge - included in astronomy, mathematic, philosophy and navigational books in a mixture, but later on geographical books have been written in the form that contain only geographical information. To find out and to examine the literature in this field will produce multidimensional benefits from the aspects of social, cultural and human geographies. In this article, the names of authors and their works were given for the benefits of researchers in this field.

Key Words: Andalusia, Geography, Geographers, History of Culture.

GİRİŞ

Kelime olarak Marinus (ö.130) ile Batlamyus (ö.168)'un eserlerinin ismi olarak literatüre giren coğrafya (geographia) İslam dünyasında ilk olarak *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, *Suverü'l-Ekâlîm*, *Kitâbü'l-Büldân* gibi eserlerle tanınmıştır. Coğrafyanın kendisini diğer ilim dallarından ayıran sınırlarının çizilerek belli bir disiplin haline gelmesi ise çok daha sonralardır.

İslam Tarihinin ilk dönemlerinde müslümanlar yaşadıkları bölgelerin yanısıra komşu bölgelerin de basit coğrafi özelliklerini biliyorlardı. Yine yıldızlar ve gökyüzüne dair bilgilerini, hava tahminleri ile bazı kehanetlerde kullanıyor-

lardı.¹ İslami ilimlerin ilk tedvin edildiği süreçte özellikle tefsir, hadis ve siyer çerçevesinde kayıtlara geçirilen bilgiler içerisinde yer, bölge adları, yeryüzü şekilleri, sulak ve kurak alanlar ile verimli arazi ilgileri yer almıştır. Yine Kur'ân-ı Kerim'de kıssaları anlatılan geçmiş ümmetler ve onların yaşadıkları yerler müslümanlar açısından dikkat çeken hususlar olmuştur.² Ancak Müslümanların ilmî coğrafya ile tanışmaları Abbasiler dönemindeki Yunan, İran ve Hint kültüründen yapılan tercemelerle olmuştur. Hintliler tarafından Abbasi sarayına getirilen astronomi eserleriyle başlayan süreç müslümanların konuya ilgi duymalarıyla gelişmiş ve İslam dünyasındaki ilk kaleme alınan eserlerle devam etmiştir.³ İlk dönemlerdeki eserlerde biz coğrafi bilgilerin astronomi, matematik, felsefe ve seyahat bilgilerileriyle karışık olduğunu görmekteyiz.⁴

İslam dünyasının ilk astronomi bilgileri aynı zamanda coğrafya alanına da önemli katkılar sağlayan isimler olmuşlardır. Ebû Câ'fer Muhammed b. Musâ el-Harezmî (184-232/800-847), İbn Serâbiyûn (X.yüzyıl), Ahmed b. Muhammed b. Kesîr el-Fergânî (v.247/861'den sonra), Habeş el-Hâsib el-Mervezî (v.260/874), Muhammed b. Câbir el-Bettânî (v.317/929), Sabit b. Kurre (v.288/901), Ebu'l-Hasen b. Yûnus es-Sadeî (v.399/1009), Ebû Mahmûd Hâmîd b. Hıdır el-Hucendî (v.390/1000) bunlardan bazılarıdır. Yakub b. İshak el-Kîndî (v.252/866) ve İbn Tayyîb es-Serahsî (v.286/899) gibi coğrafyaya katkıda bulunan filozofların sayısı da az değildir. Bunlardan ayrı olarak İslam dünyasını her tarafında coğrafyayla ilgilenmiş birçok coğrafyacıyı görürüz. Kaleme aldığı ve günümüze ulaşan *Kitabû'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli eseriyle kendinden sonraki çalışmalara kaynaklık eden İbn Hurdazbih (v.300/912), Ya'kûbî (v.292/905), Mes'ûdî (v.345/956), İbnü'l-Fakîh el-Hemedânî (III/IX. Asrın ikinci yarısında yaşadı), İbn Rûsteh (III/IX.asırda yaşadı), Ebû Zeyd el-Belhî (v.322/934), Kudâme bin Ca'fer (v.337/948), el-Istahrî (v.340/951-52'den sonra), İbn Havkal (IV/X. Yüzyıl), Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (v.IV/X yy. sonları), Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (v.355/966'dan sonra) ile Müellifi Meçhul "*Hudûdü'l-Âlem*" (982-983'te derlenmiş) isimli eser⁵ bu konuda akla ilk gelen isimlerdir.⁶ Yine bazı seyyahların kaleme aldıkları seyahat notları ve eserler bu konuda çok önemli bilgileri ihtiva eder.⁷ İbn Faldan (v.310/922'den sonra) ve Ebû Dülef (v.390/1000?) bu konuda ilk akla gelen isimlerdir.⁸ Bütün bunların yanında bazı bölge ve şehir tarihleri de önemli coğrafi bilgileri ihtiva ederler.

¹ Abdurrahman Hamîde, *A'lâmü'l-Coğrâfiyyine'l-Arab ve Muktadafât min Âsârihim*, Dimeşk 1995, s.35..vd.; Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrâfiyye ve'l-Coğrâfiyyin fi'l-Endelüs*, Kahire 1986, s.1..vd.

² Ahmad, S.Maqbul, "Coğrafya", DİA., İst.1993, VIII, 50,51; Abdurrahman Hamîde, s.41..vd.

³ Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, İst. 1998, s.95; Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrâfiyye*, s.4-7.

⁴ Ömer Rıza Kehhale, *et-Târîh ve'l-Coğrâfiyye fi'l-Usûri'l-İslâmiyye*, Dimeşk 1972, s.249..vd.

⁵ Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s.105.

⁶ Ömer Rıza Kehhale, *et-Târîh ve'l-Coğrâfiyye*, s.251-255.

⁷ Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrâfiyye*, s.9-11.

⁸ Abdurrahman Hamîde, s.234-250.

Bu konuda akla gelen ilk isimler Ebu'l-Velîd el-Ezrakî (v.250/864), İbn Şebbe (v.262/876), el-Fâkihî (v.278/891), Bahşel (v.292/905), el-Bağdâdî (v.463/1071), İbn Asâkîr (v.571/1176), Narşâhî (v.348/959) gibi müellifleri ve meşhur eserleridir. Bütün bu eserlerin İslam dünyasında coğrafya alanında önemli bir birikim oluşturmuştur.⁹

ENDÜLÜS'TE COĞRAFYA

İslam Medeniyeti içerisinde konumu ve katkısıyla özel bir yere sahip olan Endülüs, yetiştirdiği bilim adamları ve bilgi birikimiyle bu medeniyet içerisinde büyük bir paya sahiptir. Tarih boyunca bir çok araştırmaya konu olan Endülüs'ün bu katkı ve birikimi hemen hemen bütün ilim dallarındaki müellifler ve eserleriyle dikkatleri üzerlerine çekmektedir.

İlerleyen satırlarda ele alacağımız Endülüs coğrafyacılarının yaşadığı dönemlere baktığımız zaman Batı İslam dünyasında coğrafya alanındaki gelişmelerin Doğu İslam dünyasıyla paralel bir gelişme gösterdiğini tespit etmekteyiz. Bu süreçte öncelikli olarak Endülüs fetihlerine katılan Arap kabileleri ile etnik ve kabilevi yapıları hakkında bilgi veren eserler dikkat çekmektedir. Ancak İslam dünyasının doğusunda Yunan, İran ve Hint kültürlerine ait coğrafya/astronomi eserleri, Abbasi sarayında terceme edilip, coğrafya kültürünün gelişmesine katkı sağlarken Batı/Endülüs İslam dünyasında ise Pavlus Orosius'un (ö.417) "*Historiarum Libri Septem Adversus Paganos*" isimli ilk dünya tarihi, Kasım b. Asbağ el-Beyyânî (v.340/951) tarafından terceme edilmişti. Orosius'un kendi döneminde Endülüs coğrafyasına ait çok önemli bilgilerin verildiği bu eser, coğrafya sahasında adeta bir dönüm noktası oluşturmuştur. Bu tercemeden hem bilgi hem de metod olarak istifade eden Endülüslü coğrafyacılar birbirinden önemli eserler kaleme almışlardır.

Uzun yıllar Marinos ve Batlamyus'un haritalarından etkilenen İslam coğrafyacılarından ayrı olarak dünya haritaları ile enlem ve boylamlarla bugünkü bilgilere çok yakın detayları haritalarına aktaran Şerif el-İdrîsî ve İbn Saîd el-Mağribî haritacılıkta adeta çığır açmışlardır.¹⁰ Batı İslam dünyasının yetiştirdiği bu coğrafyacıların haritaları elimizde bulunmaktadır.¹¹

Bu süreçte bazı Endülüslü seyyahların doğuya yaptıkları seferleri kaleme aldıkları seyahatnameler de kendi dönemlerine ait çok değerli beşerî ve fizikî coğrafyaya dair bilgiler ihtiva etmektedir.¹² Bibliyografik eserlerde isimleri zikredilen çok sayıda müellif ve eserleri hakkında herhangi bir bilgiye ulaşmak

⁹ Ahmad, S.Mağbul, "Coğrafya", DİA., İst.1993, VIII, 51..vd.; Abdurrahman Hamîde, s.67-95; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s.95,96.

¹⁰ Nefis Ahmed, *el-Fikru'l-Coğrâfî fi't-Türâsi'l-İslâmî*, Arp.terc: Fethi Osman, Kuveyt 1978, s.149 vd.; Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrâfiyye*, 13.

¹¹ Konrad Miller, *Mappal Arabicae: Arabische Welt-und Länden Karten des 9-13. Jahrhunderts (I-IV)*, Studgart 1926-1931.

¹² Nefis Ahmed, 191-197.

mümkün olmamaktadır. Bunlardan müellifleri ve eserleri hakkında bilgi bulduklarımızla ilgili derlediğimiz bilgileri bu alanın araştırmacılarıyla paylaşmak adına burada ele almak istiyoruz:

1- Muhammed b. Mûsâ er-Râzî (v.273/886)

er-Râzî nisbesiyle bilinen Endülüslü üç tarihçiden birisi olan Muhammed b. Mûsâ 250/864 yılında ticaret amacıyla İran'dan Endülüs'e gelmiş, ilmi sayesinde Kurtuba'da kabul görmüştür. Endülüs Emevî Emiri Muhammed b. Abdurrahman tarafından kendisine çeşitli görevler verilmiş onun oğlu Emir Münzir tarafından da itibar görmüştür. 273/886 yılında görevlendirildiği bir elçilik görevinden dönerken Elvira'da vefat etmiştir. Kaleme aldığı *Kitâbü'r-Râyât* isimli eserinde Endülüs fethine katılan Arap birlikleri hakkında bilgi vermiştir. Bu eserden İbnü'l-Müeyn tarafından nakledilen bazı bilgiler, 1968'de Madrid'te İbnü'l-Kûtiyye'nin *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs* isimli eseriyle birlikte neşredilmiştir. Fetih için gelen bir çok Arap birliklerinin herbirinin ellerinde sancaklarla biraraya gelmeleri nedeniyle, aynı yere bir mescid inşa edildiği ve adına da *Mescidü'r-Râyât* dendiği haber verilmektedir.¹³ Müellifimizin de eserine *Kitâbü'r-Râyât* demesi bu nedenle olmuştur. Beşerî coğrafya açısından önemli bilgiler ihtiva eden eser kendisinden sonra İbn Hazm'ın *Cemheratü Ensâbi'l-Arab*'ında ve diğer bir çok kaynakta nakledilen bilgilere yansımıştır.¹⁴

2- Kâsım b. Asbağ el-Beyânî (v.340/951)

244/859'da Kurtuba'nın Beyyâne köyünde dünyaya gelen Kâsım b. Asbağ, Kurtuba'nın ileri gelen alimlerinden dersler okuyarak kendisini yetiştirmiştir. Daha sonra Irak ve Hicaz bölgelerine seyahatlerde bulunmuş ve Muhammed b. İsmail es-Sâiğ, Ebû Kilâbe er-Rekâşî ve diğer alimlerden bizzat dersler almıştır. Buradan tekrar Endülüs'e dönerken yanına İbn Ebû Heyseme ve İbn Kuteybe'nin çok değerli eserleri ile diğer bir çok eseri beraberinde götürmüştür. Bu durum Endülüs fikir ve kültür tarihinde önemli bir nokta olmuştur. Kaleme aldığı eserleri (1- el-Musanef (el-Müstahrec), 2- Ahkâmü'l-Kur'ân, 3- Ğarâibü Mâlik, 4- es-Sahih ve diğerleri) daha çok hadis ağırlıklıdır. Onu coğrafya alanında önemli bir konuma getiren ise Hıristiyan ilahiyatçısı Pavlus Orosius'un (ö.417) putperestlere karşı kaleme aldığı *Historiarum Libri Septem Adversus Paganos* isimli ilk dünya tarihini, Endülüslü birisinin yardımıyla Arapçaya terceme etmesidir. Orosius'un Endülüs'ün kendi dönemine ait tarihi ve coğrafi çok değerli bilgilerin yer aldığı bu eserin müslümanlar tarafından terceme edilmesi, bundan sonraki tarih ve coğrafya alanındaki alimlerin çokça istifade ettikleri bir kaynak olmuştur.¹⁵

¹³ Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrâfiyye*, s.28.

¹⁴ Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrâfiyye*, s.29; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s.46.

¹⁵ Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Ahbâru'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn*, Beyrut 1999, s.232,233; İbnü'l-Faradî, *Târîhu'l-Ulemâ ve'r-Ruvât li'l-İlm bi'l-Endelüs*, Kahire 1988, I, s.405; Ebû Muhammed b. Ebî Nasr el-Humeydî, *Cezvetü'l-Muktebis fî Zikri Vulâti'l-Endelüs*, Beyrut 1997, s.297; Yakût el-

3- Ahmed b. Muhammed er-Râzî (v.344/955?)

Yukarıda bahsettiğimiz Muhammed b. Mûsâ er-Râzî'nin oğlu olan Ahmed, 274/888 yılında doğmuştur. Hayatı hakkında çok az bilgi sahibi olduğumuz Ahmed b. Muhammed'in tarih ve coğrafyaya ilgi duyduğu, Ahmed b. Halid ve Kâsım b. Asbağ'dan dersler aldığı bilinmektedir. Hayatının büyük bir kısmını Endülüs'ün en parlak dönemlerinden III. Abdurrahman döneminde geçiren Ahmed, eserleriyle hem doğuda hem de batıda ün yapmıştır. Avrupa onu Moro Razis adıyla tanımaktadır. Endülüs tarih ve coğrafyacılarının babası olarak isimlendirilir.

Müellifin en önemli eseri, aslı günümüze ulaşmamış olan *Ahbâru Mülûki'l-Endelüs*'dür. Eserin bugün İspanyolca bir çevirisi bulunmakla birlikte çok fazla hatalar, eksikler ve ilaveler olması nedeniyle bu eserin ona aidiyeti şüphelidir. Eserin Endülüs'ün eski tarihine ait çok kıymetli bilgiler ihtiva etmesi yönüyle kendisinden sonraki bir çok müellif tarafından kullanılmıştır. Bu bilgileri yukarıda bahsettiğimiz Kâsım b. Asbağ'ın terceme ettiği Pavlus Orosius'un eserinden elde ettiğini tahmin etmek mümkündür. Üç bölümden meydana gelen eserin ilk bölümü Endülüs coğrafyası, ikinci bölümü İslam hakimiyeti öncesinde İspanya'nın durumu, üçüncü bölümünde ise Endülüs'te İslam hakimiyetinin ilk üç yüz yılını ele almaktadır. Eserde bu üçüncü bölümde siyasî olayların yanısıra, çeşitli biyografiler ve komşularla ilişkiler çerçevesinde çok değerli bilgiler yer alır. Bu bölüm De Gayangos (Madrid 1852) ve R.Menendez (Madrid 1898) tarafından neşredilmiştir. Müellifin günümüze ulaşmayan eserleri ise, *Mesâlikü'l-Endelüs, el-İstiâb fî Ensâbi Meşâhîri'l-Endelüs* ve *A'yânü'l-Mevâlî*'dir.¹⁶

4- Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf el-Verrâk (v.363/973)

Ahmed b. Muhammed er-Râzî'nin muasırlarından olan el-Verrâk Endülüs coğrafyacılarının ilklerinden sayılmaktadır. 292/904 yılında doğmuş, terihle ilgili eserlerinin yoğunluğu nedeniyle tarihçi ismiyle anılmıştır. Endülüs'te doğmuş sonra Kuzey Afrika'ya Kayravan'a göç etmiştir. En önemli eseri *Mesâlikü Ifrikiyye* ve *Memâlikuhâ*, Bekrî tarafından kendi eseri *el-Mesâlik* ve *l-Memâlik* içeriğine alınmıştır. İbnü'l-İzârî ve Humejdî onun eserlerinden çokça istifade etmişlerdir. Onun Endülüs şehirleri ve sakinleri hakkında bilgi verdiği eserlerinin bulunduğu bilinmektedir. Onun *Neseku't-Târîh* ve *Ensâbü'l-Berber* isimli eserlerine de atıflar mevcuttur. Batı İslam coğrafyasında *el-Mesâlik* ismini ilk kullanan o olmuştur.¹⁷

→ →

Hamevî, *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, Kahire 1924, XVI, s.236,237; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ'*, Beyrut 1985, XV, s.472-474; Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Beyrut 1955, III, 853-855; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, Beyrut 1971, IV, s.458; Hüseyin Mu'nis, s.30-55; Görmez, Mehmet, "Kasım b. Asbağ", *DİA.*, İst. 2001, XXIV, 540-541.

¹⁶ İbnü'l-Faradî, I, 54; Humejdî, 92; Makkarî, *Nefhu't-Tîb min Gusni'l-Endelüsü'r-Râtib*, Beyrut 1997, III, 111; Abdurrahman Hamîde, s.302-308; Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrâfiyye*, s.56-72; Özdemir, Mehmet, "Râzî, Ahmed b. Muhammed", *DİA.*, İst. 2007, XXXIV, 478-479; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s.46.

¹⁷ Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrâfiyye*, s.73-75.

5- İbrahim b. Ya'kûb et-Tartûşî (v.?)

Endülüslü bir yahudi olan İbrahim b. Ya'kûb, Ahmed b. Muhammed er-Râzî ile aynı dönemlerde yaşamıştır. Hakkında bilgi bulunmayan İbrahim b. Ya'kûb'un tüccar olup Avrupa'nın içlerine, güneyine ve kuzeyine gidip geldiği ve bu seyahatleri ile ilgili bilgileri kaydettiği tahmin edilmektedir. Kendisine ait bir eserin olduğu bilinmemekle birlikte başta Bekrî olmak üzere diğer bazı müellifler kendisinden haber ve bilgiler nakletmişlerdir. Uzrî onu "İsrâîlî" diye nitelirken Bekrî, "Tartûşî" nisbesiyle vermektedir. Himyerî de eseri *er-Ravdu'l-Mi'târ*'ında ondan bilgiler nakleder. Sadece Avrupaya değil aynı zamanda doğunun çeşitli merkezlerine seyahatler yapması ve çeşitli ürünlerin ticaretini gerçekleştirmesi, o bölgelere ait bir çok bilgi edinmesine ve onları Endülüslü tarihçi ve coğrafyacıların istifadesine sunmasına vesile olmuştur.¹⁸

6- İbnü'l-Faradî, Ebu'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yûsuf el-Ezdfî (v.403/1013)

Endülüs'te biyografi alanındaki en önemli müelliflerin başında gelen İbnü'l-Faradî, elimizdeki tek eseriyle adeta o döneme ışık tutan en önemli kaynak özelliğine sahiptir. *Târîhu Ulemâ'î'l-Endelüs* kendi dönemine ait Endülüslü alimler ve ilmi faaliyetleri hakkında vazgeçilmez bir bilgi kaynağıdır. Eserin mukaddimesinde bu eserin daha geniş bilgiler vereceği bir eserin öncesinde özetle vermek istediği bilgiler olduğunu belirtmesi, çok daha geniş eserler verdiğinin bir ifadesi olmaktadır. Eserinde biyografiler çerçevesinde çeşitli şehirlerle ilgili verdiği coğrafi bilgiler, kendinden sonraki müellifler tarafından sıkça kullanılmıştır.¹⁹

7- İbnü'l-Ğurbâî, Ebûbekir Abdullah b. Hüseyin b. İbrahim el-Kurtubî (v.403/1013)

Endülüs Emiri Muhammed b. Abdurrahman döneminde Sahibü's-Şurta'lığa kadar yükselen Ebûbekir Abdullah b. Hüseyin'in ne zaman doğduğu bilinmemektedir. Berberîlerin çıkardığı bir isyanda Kurtuba'da 403/1013 yılında öldürülmüştür. Astronomi, meteoroloji, ziraat ve coğrafya sahasında geniş bir bilgiye sahip olan müellif, aynı zamanda iyi bir şair ve ediptir.

Günümüze ulaşan *Kitâbü'l-Envâ' ve'l-Ezmine* ve *Ma'rifeti A'yânî'l-Kevâkib* isimli eseri Arapların astronomi ve meteorolojiye dair bilgilerini nakleden "*Kitâbü'l-Envâ' ve'l-Ezmine*" türünün en önemli örneğidir. Arapların gökyüzünü, felekleri, kutupları ve burçları adlandırmadaki metodlarını, güneş, ay ve gezegenlerin hareketlerini, kible tayini ve atmosferdeki olayların tespitini ele aldığı eser hayvanlarla ilgili detaylı zoolojik bilgiler yanında ziraî konulara dair de önemli bilgiler nakletmektedir. Müellifin verdiği bilgilerde kendinden önceki bir

¹⁸ Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrafîyye*, s.76-80.

¹⁹ Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s.85,86; Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrafîyye*, s.99.

çok eserden faydalandığı görülür. Farklı kişiler tarafından neşredilen bu eserin tıpkı basımı Fuat Sezgin tarafından gerçekleştirilmiştir. (Frankfurt 1985) Daha sonra tahkikli neşirleri de yapılmıştır.²⁰

8- Ebû Mervân b. Hayyân (v.469/1070)

Hayatı hakkında bilgi bulunmayan İbn Hayyân'ın naklettiği bilgiler çeşitli kaynaklara girmiştir. "el-Muktebes" isimli eseri ile Ahmed b. Muhammed er-Râzî'yi takip eden İbn Hayyân buradaki coğrafi bilgileri onun eserinden özetlemiştir. Makkarî, *Nefhu't-Tîb* isimli eserinde ondan Endülüs'ün müslümanlardan önceki tarihi ve coğrafyasına ait bilgileri nakletmektedir. Burada Kurtuba köprüsünden, Medînetü'z-Zehrâ'nın özelliklerinden, Kurtuba Mescidi'nin fonksiyonları ile güvercinlerinden ve binalarından bahsetmektedir.²¹

9- Ahmed b. Ömer b. Enes el-Uzrî ed-Delâî (v.478/1085)

Endülüs'ün Meriye şehri yakınlarındaki Delâye köyünde 393/1003 yılında doğan Ahmed b. Ömer Yemenli Arap kabilelere mensuptur. Hac için gittiği Mekte'de uzun süre (8 yıl) kalmış ve oradaki önemli hadis hocalarından dersler almıştır. 416/1025 yılında tekrar Endülüs'e dönen müellifimiz orada dersler vermeye başlamıştır. İbn Rüşd, İbn Hazm, İbn Abdilber en-Nemerî, el-Bekrî ve Humeydî gibi çok sayıda tanınmış kişiler bu derslerden istifade etti. İberyâ yarımadasının her tarafını dolaşan Ahmed b. Ömer edindiği bilgileri eserlerine aktarmıştır. Eserleri, Endülüs'ün Mülûkü't-Tavâif döneminin tarihi ve kültürel durumu ile coğrafyaya dair önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Tersû'l-Ahbâr ve Tenvî'u'l-Âsâr ve'l-Büstân fî Garâibi'l-Büldân ve'l-Mesâlik ilâ Cemî'î'l-Memâlik isimli eseri tarihi ve coğrafi bilgilerin içiçe verildiği bir muhtevayı yansıtmaktadır. Daha çok kendi müşâhedelerini naklettiği bu eserde zaman zaman da kendinden önceki eserlerden Ahmed b. Muhammed er-Râzî'den nakillerde bulunmuştur. Bu eserin bir bölümü Abdülaziz el-Ehvânî'nin tahkikleriyle (Madrid 1965) yayınlanmıştır. *Nizâmü'l-Mercân fi'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* isimli eseri ise genel coğrafyaya dair bir risale özelliğindedir.²²

10- Ebû Ubeyd el-Bekrî (v.487/1094)

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte son araştırmalar çerçevesinde onun İşbiliye'nin batısında yer alan Şeltîş'te doğduğu tespit edilmiştir. Onun burada başlayan tahsil hayatı Kurtuba ve diğer Endülüs şehirlerinde devam etmiştir. İbn Hayyân, İbn Abdilber, İbnü'd-Delâî ve el-Uzrî onun ilim tahsil ettiği bir çok alimden bazılarıdır. Onun fıkıh, hadis, şiir, edebiyat ve botanikle

²⁰ Humeydî, s.229; İbn Saîd, I, 101-102; Fuat Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, Leiden 1967-84, II, s.680; Alper, Ömer Mahir, "İbnü'l-Gurbâlî", DİA., İst. 2000, XXI, 50.

²¹ Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrafiyye*, s.101.

²² Humeydî, 120; Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahya ed-Dabbî, *Buğyetü'l-Mültemis*, Beyrut 2005, I, 180-182; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XVIII, 567-568; Zehebî, *et-Târîhu'l-İslam*, Beyrut 1994, (471-480 yılları), s.216,217; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Beyrut 1962, VII, s.259-260; Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrafiyye*, s.81-96; Irving, Thomas B., "İbnü'd-Delâî", DİA., İst. 2000, XXI, 9-10.

ilgilendiği bilinmekle birlikte asıl ilmî alanı coğrafyadır. Diğer coğrafyacıların aksine herhangi bir seyahatte bulunmamış olan el-Bekrî, buna rağmen son derece zengin coğrafi bilgilerle dolu eserler bırakmıştır.

Onun coğrafyaya ait eserlerinin başında *Mu'cemü Mesta'cem min Esmâ'îl-Bilâd ve'l-Mevâzî'* gelmektedir. Alfabetik düzenin ilk defa bir coğrafya eserinde kullanıldığı bir coğrafya ansiklopedisidir. Eserde bir çok yerin tarih ve coğrafyası hakkında bilgilerin yanısıra, göçler ve kabileler hakkında da geniş malumat bulunmaktadır. Eser önce F.Wüstenfeld (Paris 1876-1877), daha sonra da Mustafa es-Sekkâ (Kahire 1945-1951) tarafından neşredilmiştir. Bu eserlerden ayrı olarak bir dünya coğrafyası özelliğine sahip olan "*el-Mesâlik ve'l-Memâlik*" isimli eseri de çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Alemin yaratılışıyla başlayan eser ülkelerin sınırları, yolları, nehirleri, iklim ve şehirleri hakkında bilgiler verir. Bekrî'nin bu eseri aynı zamanda siyasî ve sosyal tarih, mezhepler tarihi, arkeoloji ve etnografya alanlarında önemli bilgiler ihtiva eder. Kendisinden önceki bir çok kaynaktan istifadeyle yazılan eserin tam olarak kaç cilt olduğu bilinmemektedir. Günümüze ulaşan parçalarının büyük bir kısmı neşredilmiştir. Tüm parçaları A.P.Van Leeuwen ve A.Ferre tarafından neşredilmiştir.(I-II. Tunus 1992). Kaynaklarda diğer ilim dallarında Bekrî'ye ait daha bir çok eser zikredilmektedir.²³

11- Abdullah b. İbrahim b. Vezmur el-Hicârî (v.560/1164?)

Kaynaklarda hayatı hakkında bilgi bulunmayan el-Hicârî, İbn Saîd el-Mağribî'nin *el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib* isimli eseri vesilesiyle zikredilmektedir. Abdullah b. İbrahim el-Hicârî'nin hicrî V. Asrın sonları ile VI. Asrın başlarında Endülüs'te yaşadığı, bu süreçte bütün birikimini *el-Müşhib fî (Fezâilî) Ğarâibi'l-Mağrib* isimli eserine aktardığı bilinmektedir. Günümüze ulaşmayan bu eserin büyük bir kısmının yukarıda ifade ettiğimiz İbn Saîd'in eseriyle bize ulaşmıştır. Ancak ne var ki hangi bilgilerin ona ait olduğu bilinmemektedir. Endülüs'ün fethinden 530/1135 yılına kadar geçen süreyi tarihî coğrafi bilgilerle aktarmıştır. Endülüs coğrafyasına ait çok kıymetli bilgileri ihtiva eden eser, Benî Saîd ailesinden beş kişinin yaptığı ilavelerle genişlemiş, ortaya çıkan "*el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib*" isimli eser ise en çok katkısının olduğuna inanılan İbn Saîd el-Hâşimî'ye nispet edilmiştir.²⁴

12- Şerîf el-İdrîsî (v.560/1165)

Asıl adı Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdris eş-Şerîf olan İdrîsî, İdrîsîler hanedanının kurucusu I. İdris'in soyundandır. Hayatı hak-

²³ el-Bekrî, Ebû Ubeyd, *Mu'cemü Mesta'cem min Esmâ'îl-Bilâd ve'l-Mevâzî'*, Beyrut 1983, I, Mukad-dime (Sad-Şın); el-Bekrî, Ebû Ubeyd, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Beyrut 2003, I, s.223; İbn Hazm, *Cemheratü Ensâbi'l-Arab*, Kahire 1982, s.321; ed-Dabbî, s.321; İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib*, Kahire 1964, I, 347,348; Abdurrahman Hamîde, s.356..vd; Şeşen, Ramazan, *Müş-lümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s.107,108; Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrâfiyye*, s.109..vd.; Özdemir, Mehmet, "*Ebû Ubeyd el-Bekrî*", *DA.*, İst. 1994, X, 247-248.

²⁴ Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrâfiyye*, s.149-164.

kında bilinen şeyler çok azdır. Hayatı hakkındaki bilginin azlığı onun Sicilya Norman Krallığının hizmetinde bulunması ile izah edilmeye çalışılmıştır. Son dönemlerde yapılan araştırmalarla onun 493/1100'de Septe (Ceuta)'de doğduğu Kurtuba'da eğitim gördüğü, İspanya ve Kuzey Afrika illerine yaptığı uzun seyahatlerden sonra, Sicilya'ya yerleştiği ve orada öldüğü tespit edilmiştir.

İdrîsî'yi Endülüs coğrafyacılığının zirvesine taşıyan eseri *Nüzhetü'l-Müştâk fi'htirâki'l-Âfâk* isimli Norman Kralı II. Roger için yazdığı kitabıdır. Dünya coğrafyasına dair çok önemli tespitlerin yer aldığı eser iklimlere göre düzenlenmiştir. Yedi iklim üzere taksim edilen eser her bir iklimin haritasıyla da zenginleştirilmiştir.²⁵ Kendinden önceki coğrafyacıların eserlerinden de faydalanan İdrîsî, şifahi bilgilere de yer vermiştir. Batlamyus'un önemli bir takipçisi olduğu gözlenir. *Nüzhetü'l-Müştâk*, Ortaçağ İslam Dünyasında yazılmış yerkürenin genel ve sistematik coğrafyası alanındaki en kapsamlı çalışmalardan biri olup Avrupa hakkındaki gerçeğe en yakın bilgileri veren ilk eserdir. Haritaların doğruya en yakın oluşu esere ayrı bir önem kazandırmaktadır. Eserin Arapça tam metni ile bazı tercemeleri neşredilmiştir.

Onun coğrafya sahasındaki ikinci eseri ise *Nüzhetü'l-Müştâk*'ın bir muhtasarı olan *Ünsü'l-Mühec ve Ravzü'l-Fürec*'dir. Kitapta ekvatorun güneyinde kalan bir sekizinci iklimden daha söz edilmektedir. Bu eserin de Fuat Sezgin tarafından tıpkı basımı (Frankfurt 1984) yapılmıştır. Günümüze ulaşan diğer bir eseri ise botanik alanındaki *el-Câmi' li Sıfati Eştâti'n-Nebât ve Durûbi Envâi'l-Müfredat mine'l-Eşcâr ve's-Simâr ve'l-Haşâiş*'dir. Bu eserin yazma nüshaları farklı kütüphanelerde mevcuttur.²⁶

13- Ebû Hâmid el-Gırnatî (v.565/1169)

473/1080-81'de Gırnata'da doğan Ebû Hâmid Muhammed b. Abdırrahman b. Süleyman ilk eğitimini bu çevrede aldıktan sonra İslam coğrafyasının doğusuna doğru seyahate çıkmıştır. Sırasıyla Mısır, Sicilya, Dimeşk, Bağdat'a daha sonra da Asya ve Doğu Avrupa'ya doğru seyahatini devam ettirmiştir. Kafkasya, yukarı Volga, Başkırt, Ukrayna, Derbend, Harizm, Buhara, Merv, Nişabur, İsfahan, Rey, Mekke, Medine, Basra, Musul onun dolaştığı şehirlerdendir. En son 565/1169'da Dimeşk'e dönmüş ve orada vefat etmiştir. Seyyah özelliği nedeniyle kaynaklarda onun hayatı hakkında bilgi bulmak oldukça zordur. Daha çok kendi eserlerinde verdiği bilgilerle onun hayatını öğrenmekteyiz.

Ebû Hâmid el-Gırnatî'nin bugüne ulaşan iki eseri vardır. Bunların birincisi gezip gördüğü yerler hakkında bilgi veren *el-Muğrib an ba'zi Acâibi'l-Mağrib*, aynı zamanda *Nuhbetü'l-Ezhân fî Acâibi'l-Büldân ve Acâibü'l-Mahlûkât* adlarıyla

²⁵ Nefis Ahmed, s.264-275.

²⁶ Safedî, I, s.163,164; Brockelmann, *GAL*, I, s.477; Abdurrahman Hamîde, s.388-408; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s. 108,109; Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrâfiyye*, s.165-279; Şeşen, Ramazan, "İdrîsî, Şerîf", *DİA.*, İst. 2000, XXI, 493-495.

da bilinmektedir. Eser Endülüs yanında müellifin gezdiği bir çok yerle ilgili tarihî, coğrafî, zirâî ve topoğrafik bilgiler vermektedir. Anlatımını zaman zaman şiirle süslemesi dikkat çeken bir özelliktir. Eser C.E. Dubler tarafından kısmen İspanyolca tercemesinin yanında Arapça orijinaliyle birlikte neşredilmiştir. (Madrid 1953) Daha sonra aynı şekilde tekrar neşredilmiştir. (Ingrid Bejerano, Madrid 1991)

Diğer eseri ise *Tuhfetü'l-Elbâb ve Nuhbetü'l-A'câb*'dir. Muhteva olarak yukarıdakine benzerlik gösteren bu eser dört bölümden meydana gelmektedir. Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan eser, Gabriel Ferrant tarafından 1925'de neşredilmiştir.²⁷

14- Muhammed b. Eyyûb b. Gâlib el-Gırnatî (v.571/1175)

Ferhatü (Fürcetü)'l-Enfûs fî Târîhi'l-Endelûs isimli coğrafya ve biyografi içerikli eseriyle tanınan İbn Gâlib'in hayatı hakkındaki bilgi yok denecek kadar azdır. Biyografik ve bibliyografik eserlerde ismi diğer bazı alimlerle karıştırılan müellifimizin Yâkût el-Hamevî, Makkarî, İbn Saîd el-Mağribî ve Lisânüddin İbnü'l-Hatib gibi müelliflerin eserlerindeki iktibaslarla eseri ve kendisi hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Buna göre 542/1147'de Meriye'nin hristiyanların eline geçmesi ve tekrar alınmasına şahid olan kişilerle görüştüğü, 565/1170'de Gırnata hakiminin hizmetinde bulunduğu ve 571/1175'de öldüğü tespit edilmiştir.

İki bölümden meydana gelir eserinin ilk bölümü Endülüs'ün coğrafi ve topoğrafik özelliklerini, ikinci bölümü ise Endülüs tarihi ile ünlü şahsiyetlerin hayatlarını ihtiva etmektedir. İbn Gâlib'in coğrafi bilgileri Ahmed b. Muhammed er-Râzî'nin Arapça aslı kaybolmuş eserlerden aldığı, bunun yanında diğer bazı kaynaklardan da yararlandığı görülür. Endülüste ki yerleşim yerleri, buralardaki Arap kabileleri, imar faaliyetleri, Endülüs'ün iktisadî ve ilmî tarihi ile siyasî tarihi özellikle de Kurtuba şehri hakkında çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eseri günümüze ulaşmamıştır.²⁸

15- İbn Beşkûvâlî (v.578/1183)

Ebu'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Musa b. Beşkûvâlî, 494/1101'de Kurtuba'da doğmuştur. İlk tahsilini önemli bir hadis ve kıraat alimi olan babasından almıştır. Daha sonra Endülüs'ün çeşitli şehirlerindeki bir çok alimden dersler almıştır. Endülüs dışına çıkmayan İbn Beşkûvâlî çok fazla rivayet nakletmesi nedeniyle eleştirilmiştir. Hadise, fıkha ve tarihe dair çok sayıda eserleri vardır.

Kitâbü's-Sıla fî Târîhi Eimmeti'l-Endelûs isimli biyografik içerikli eser en önemli eseri olup İbnü'l-Faradî'nin (v.403/1013) *Târîhu Ulemâi'l-Endelûs* isimli

²⁷ Makkarî, IV, s.308,309; Brockelmann, GAL, I, s.628,629; Abdurrahman Hamîde, s.368-375; Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrafîyye*, s.303-349; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s.109,110; Özdemir, Mehmet, "Ebû Hâmid el-Gırnatî", DİA., İst. 1994, X, 128-130.

²⁸ Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân*, Beyrut thz., I, s.330; *Mu'cemü'l-Üdebâ'*, Kahire 1924, XIV, s.39; İbn Saîd, I, s.182,187,227,231; Makkarî, I, s.197-199, 290-296; el-Ubûdî, Casim, "İbn Gâlib", DİA., İst. 1999, XIX, 501-502.

eserine yazılmış bir zeydir. Endülüs'te yaşayan çeşitli ilim dallarına mensup 1541 alimin biyografisinin bulunduğu eser alfabetik olarak düzenlenmiştir. Biyografilerle ilgili verdiği bilgiler çerçevesinde Kurtuba'nın coğrafyası ve topoğrafik önemli bilgiler nakletmektedir. Eser Endülüs'ün siyasî, sosyal ve kültürel tarihi açısından önemli bir kaynak özelliğine sahiptir. Eser ilk defa İspanyol şarkiyatçısı Francisco Codera y Zaidin tarafından iki cilt halinde (Madrid 1882-1883)'de neşredilmiş daha sonra İbrahim el-Ebyârî (Kahire-Beyrut, 1989)'da üç cilt halinde neşredilmiştir. Müellifin diğer alanlardaki eserlerinin isimleri kaynaklarda detaylı olarak bildirilmektedir.²⁹

16- İbn Cübeyr, Muhammed b. Ahmed (v.614/1217)

er-Rihle isimli seyahatnamesiyle bir çığır açan ve kendinden sonraki bir çok seyyaha örnek olan İbn Cübeyr, 540/1145 yılında Şâtıbe ya da Belensiye'de doğmuştur. Katiplik görevinde bulunan İbn Cübeyr'in az da olsa şairliğinin olduğunu kendi eserlerinde verdiği bilgilerden öğrenmekteyiz. Biyografi kaynaklarında hayatına dair fazla bilgi bulunmamaktadır.

İbn Cübeyr, şöhretini farklı bir güzergah takip ederek gittiği hac yolculuğu esnasındaki gözlemlerini naklettiği *er-Rihle*'sine borçludur. Ebû Cafer Ahmed b. Hasan isimli arkadaşıyla 8 Şevval 578/4 Şubat 1183'te Gırnata'dan başlayan yolculuğu üç yıl üç buçuk aydan sonra 22 Muharrem 581/25 Nisan 1185'de sona ermiştir. Gırnata, Septe, deniz yoluyla İskenderiye, Kahire, çöl boyunca Ayzab'a oradan Kızıl Deniz'i geçerek Cidde'ye ve Mekke'ye ulaşan İbn Cübeyr burada sekiz aydan fazla kalıp hac ibadetini yerine getirmiştir. 3 Muharrem 580/16 Nisan 1184'de Medine'ye oradan da sırasıyla Bağdat, Samarra, Tıkrit, Musul, Nusaybin, Humus, Dimeşk, Filistin yoluyla Akka'ya, buradan deniz yoluyla Sicilya üzerinden çeşitli limanlara uğrayarak tekrar Endülüs kıyılarına ulaşmıştır.

İbn Cübeyr bu seyahatini gün gün anlatmakta, bir çok detaya dair bilgiler vermektedir. Eser, coğrafi olduğu kadar tarihi, sosyolojik ve kültürel açılarından çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Geçtiği her yeri tasvir eden müellif, güzergahlar, tarihi ve arkeolojik yerler, coğrafi ve iklim özellikleri, konaklama yerleri ve mesafeleri ile insanların yaşam özellikleri hakkında detaylı bilgiler verir. Eser gerek Avrupa'da gerekse İslam dünyasında bir çok defalar yayınlanmıştır. İslam dünyasının diğer bir tanınmış seyyahı İbn Batuta'nın İbn Cübeyr'den çok etkilendiği hatta *er-Rihle*'sinin büyük bölümünün, İbn Cübeyr'den iktibas olduğu görülmektedir.³⁰

²⁹ İbn Beşkûvâl, *Kitâbü Ğavâmizi'l-Esmâ'i'l-Mübheme*, Beyrut 1984, I, (Muhakkik mukaddimesi) s.25-38; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, Beyrut thz., II, 13,14; Zehebî, *Tezkira*, IV, 1339-1341; *Siyeru A'lâm*, XXI, s.139-143; Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*, Leiden 1943-49, I, 415; Ö.Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Dimeşk 1957-61, IV, s.105,106; Zirikî, *el-A'lâm*, Kahire 1954, II, s.311; Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrâfiye*, s.282..vd.; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s.126; Özkuyumcu, Nadir, "İbn Beşkûvâl", DİA., İst. 1999, XIX, 377.

³⁰ İbn Cübeyr, *er-Rihle*, Beyrut 1986, s.5,6; Abdurrahman Hamîde, s.409-435; Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrâfiye*, s.429..vd.; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s.135,136; Karaaslan, Nasuhi Ünal, "İbn Cübeyr" DİA., İst. 1999, XIX, 400-402.

**17- İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Kudâî
(v.658/1260)**

Aslen Endülüs'e yerleşen Kudâa kabilesinden olan el-Kudâî 595/1199'da Belensiye'de dünyaya gelmiştir. Kıraat, hadis, fıkıh, tarih ve nahiv ilimlerini çevresindeki önemli alimlerden tahsil eden müellif, o dönem hadis ve ricali hakkında çok geniş bir ilme sahir olan el-Kilâî'ye uzun yıllar öğrencilik yapmıştır. Yaşadığı dönemde Endülüste'ki siyasî karışıklıklardan çokça etkilenen el-Kudâî, Tunus'a gitmiş, oradaki idarecilerle de ilişkileri iyi gitmeyen müellif, eserlerinde ve şiirlerinde sultanı kötüleyen ifadeler tesbit edilince 658/1260'da idam edilmiş ve cesedi kitaplarıyla birlikte yakılmıştır.

Endülüs'ün yetiştirdiği önemli isimler arasında yer alan Ebû Abdillâh el-Kudâî; hadis, edebiyat ve tarih alanlarında kaleme aldığı 39 eserle anılmaktadır. İlk sıralamada biyografi alanındaki eserlerin yanında tarihe dair eserleri de dikkat çekmektedir. Müellifin kanumuzla ilgili eseri *İ'tâbü'l Küttâb* isimli, katiplikten azledilmesi üzerine kaleme aldığı eserdir. Doğuda ve batıda hükümdarlar tarafından önce görevlerinden azledilip sonrada affedilen 75 kâtibin hayat hikayelerini yazmıştır. Eserin en önemli taraflarında biri kâtiplerin biyografilerinin yanı sıra dönemlerindeki siyasî durum ile kültür, medeniyet ve kurumlar hakkında önemli bilgiler ihtiva etmesidir. Kitap Salih el-Eşter tarafından neşredilmiştir (Dimesşk 1961). Müellifin diğer biyografik eserlerinde de beşerî ve kültürel coğrafyaya dair bilgiler bulunmaktadır.³¹

18- İbn Saîd el-Mağribî, Ebu'l-Hasen Nureddîn Ali b. Mûsâ (v.685/1286)

Endülüs'ün yetiştirdiği önemli edip, şair, tarihçi ve coğrafyacılarından olan İbn Saîd el-Mağribî, 610/1214 yılında Kal'atü Yahsub'da doğmuştur. Babasının İşbiliye'ye gitmesi nedeniyle oraya gitmiş ve eğitimini orada almıştır. Hac yolculuğu için çıktığı seferde Tunus'ta bir yıl kalmış, daha sonra Kahire'ye geçerek dört yıl da burada kalmıştır. Bu süre zarfında buradaki alimlerden dersler okumuştur. Seferine Dımaşk, Hama, Humus, Bağdat ve Halep'i dolaşarak devam etti. Geri dönüp Tunus'ta on dört yıl kaldıktan sonra tekrar doğu illerine gitti. Bu defa Suriye bölgesinin yanında Anadolu ve İran'ın önemli ilim merkezlerini gezdi. 675/1276'da döndüğü Tunus'ta vefat etti.

Daha önce Abdullah b. İbrahim el-Hicârî'nin *el-Müşhib fi Ğarâibi'l-Mağrib* isimli eseri vesilesiyle kısaca değindiğimiz İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muğrib fi Hule'l-Mağrib* isimli eserle tanınmıştır. Kendisiyle birlikte Beni Saîd'den beş kişinin kaleme aldığı eserde en çok emek kendisine ait olduğu için ona nispet edilmiştir. El-Hicârî'nin, günümüze ulaşmayan ve 530/1135 yılına kadarki dönemi içerisine alan eserini, 641/1243 yılına kadar getirmiştir. Kitapta Endülüs,

³¹ İbn Saîd, II, s.309-312; Zehebî, *Siyeru A'lâm*, XXIII, s.336-339; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, Kahire 1951, II, s.450-452; Safedî, III, s.355-358; İbn Haldûn, *el-İber*, Beyrut 1979, VI, 283-285; Makkarî, indeks; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, Beyrut thz., V, s.295; Brockelmann, GAL, I, s.340-341; Ziriklî, VI, s.233; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s.171-173; Özdemir, Mehmet, "İbnü'l-Ebbâr", DİA., İst. 2000, XXI, 19-21.

Mağrib ve Mısır'daki yerleşim merkezleri, idareci, alim, kadı, edip ve diğer meşhurlar hakkında bilgiler verilmiştir. Özellikle Endülüs'e ait bölüm, teracim, coğrafya, tarih ve edebiyat tarihi yönüyle önemli bir kaynaktır. Makrizî, İbn Haldun, Kalkaşendî ve Makkarî gibi müelliflerin önemli kaynaklarından olan el-Muğrib'in günümüzde çeşitli neşirleri mevcuttur. Bundan ayrı olarak müellifin, *Kitabü'l-Müşrik fi Hule'l-Meşrik, el-Kıdhü'l-Mualla fi't-Tarih'il-Muhallâ* isimli eserleri de biyografiler çerçevesinde önemli coğrafi bilgiler ihtiva eden eserlerindendir.³²

19- İbn Rüşeyd Muhibbüddîn Muhammed b. Ömer es-Sebtî (v.721/1321)

Endülüslü seyyahlardan biri de Muhibbüddîn Muhammed b. Ömer'dir. 657/1259'da doğan M. Muhammed, edebiyat, nahiv ve kıraat ilimleri tahsil etti. Daha sonra önemli hadis, fıkıh alimlerinden dersler aldı. Hac için gittiği Hicaz'da ve yol güzergahında birçok yeri ziyaret etti ve alimlerle görüşüp kendini yetiştirdi. Endülüs'e döndüğünde önce Gırnata Ulu Camii imam ve hatîbi olarak görevlendirilen M. Muhibbüddîn daha sonra kadı olarak görev yaptı. Daha sonra, önce Merakeş'e sonra Fas'a giderek oraya yerleşti. Hayatının sonuna kadar da burada yaşadı.

er-Rihletü'l-Meşrîkiyye ya da *er-Rihletü'l-Hicâziyye* adlarıyla da bilinen *Mil'ü'l-Aybe bimâ Cümia fi Tûli'l-Ğaybe fi'l-Vicheti'l-Vecîhe ile'l-Harameyn Mekke ve Taybe* isimli eseri o döneme ait önemli beşerî ve coğrafi bilgileri ihtiva etmektedir. Aynı zamanda ilim, kültür ve edebiyat kaynağı olarak da değerlendirilen eser; Tunus, İskenderiye, Kahire, Mekke, Medine ve hac dönüşü uğradığı yerler hakkında bilgiler içerir. Eser Muhammed Habib b. Hoca tarafından neşredilmiştir. (Tunus 1981, Beyrut 1988). Kaynaklarda ona ait birçok eserin ismi zikredilemektedir.³³

20- el-Himyerî, Muhammed b. Abdülmünim es-Sanhâcî (v.727/1327?)

Hakkında sınırlı bilgiye sahip olduğumuz el-Himyerî, Endülüs'ün komşu bölgesi Fas'ın Sebte(Ceuta) şehrinde doğmuş, buradaki önemli alimlerden dersler almıştır. Onun hadis, kıraat, lugât, nahiv ve akîl ilimlerde önde gelen isimlerden olduğu belirtilir. Sebte ahalisinin Nasrî hükümdarına bağlılığını bildirmek için Gırnata'ya giden heyette bulunması onun şehrin ileri gelenlerden olduğunu ortaya koymaktadır. Vefat tarihi ile ilgili farklı kaynaklarda farklı tarihler verilmekle birlikte doğruya en yakın olanı 727/1327 tarihidir.

Bir tarih ve coğrafya ansiklopedisi özelliğine sahip olan *el-Ravzu'l-Mi'tar* isimli eserin, Himyerî nisbesiyle diğer bazı müelliflere ait olabileceği konusunda

³² İbn Saîd, *el-Muğrib*, I, s.1-30; Safedî, XXII, s.253-259; Makkarî, II, s.262 vd.; Brockelmann, *GAL*, I, s.410,411; Abdurrahman Hamîde, s.489-495; Hüseyin Mu'nis, *Târîhu'l-Coğrâfiyye*, s.461-498; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s.173,174; Uslu, Recep, "*İbn Saîd el-Mağribî*", *DİA.*, İst. 1999, XX, 302-304.

³³ Safedî, IV, s.284-286; Brockelmann, *GAL*, II, s.317; Kehhâle, XI, s.93-94; Zirikî, VI, 314; Kademir, M.Yaşar, "*İbn Rüşeyd*", *DİA.*, İst. 1999, XX, 292-294.

bilgiler vardır. Ancak, eserin asıl olarak ona ait olduğu, diğerlerinin ise belki küçük ilavelerde bulunan müstensihleri olduğu kabul edilmektedir. Müellif eserinde tarihî ve coğrafi öneme sahip yerler hakkında bilgiler vermesinin yanında önemli topografik bilgiler de nakletmektedir. Bazı bilgileri İdrisî'nin *Nüzhetü'l-Müştâk*, müellifi meçhul *el-İstibsâr* ve Bekrî'nin *el-Mesâlik* ve *l-Memâlik* gibi bazı eserlerden nakletmektedir. Bu eserlerin bazılarını zikrederken diğer bazılarını ise zikretmemektedir. Kendinden sonraki bir çok müellif *er-Ravzu'l-Mi'târ*'dan istifade etmişlerdir. Makrizî'nin *Ceni'l-Ezhâr mine'r-Ravzi'l-Mi'târ*'ının bu eserin bir özeti olduğu düşünülmüşse de yapılan incelemede İdrisî'nin *Nüzhetü'l-Müştak*'ından özetlendiği tesbit edilmiştir. Eserin farklı bölümleri farklı zamanlarda neşredilmiştir. İhsan Abbas ise geniş bir mukaddime ile eserin tamamını neşretmiştir.(Beyrut 1975)³⁴

21- Lisanüddîn İbnü'l-Hatîb (v.776/1374-75)

713/1313 yılında Levşe'de doğan İbnü'l Hatîb aslen Yemenli bir aileye mensuptur. Endülüs'e göç eden ataları Kurtuba ve Tuleytula'ya yerleşmişler ancak daha sonra Levşe'ye göç etmişlerdir. Babasının görevi sebebiyle Gırnata'da bulunduğu dönemde oradaki önemli alimlerden dersler almış, daha sonra Nasrî sarayında idarî görevler üstlenmiştir. Daha sonra gittiği Fas'ta İbn Haldun ile tanışmış ve dost olmuştur. Aldığı idarî görevler nedeniyle sık sık zor günler geçiren, kimi zaman hapsedilen, kimi zaman da baskılar gören İbnü'l-Hatîb, Merinîler'e sığınmak zorunda kalmıştır. Ancak Merinî Sultanı Ebu'l-Abbas I. Ahmed'in emriyle önce tutuklanmış ve hapsedilmiş daha sonra da öldürülmüştür. Onun idarî görevleri esnasında devlet adamlarına yazdığı mektuplar, tarihî ve edebî özellikler taşır.

Birçok esere sahip olduğu belirtilen İbnü'l-Hatîb'in en önemli eseri, *el-İhâta fî Ahbâri Ğirnata*'dır. Gırnata'nın tarih, coğrafya ve topografyasına dair çok önemli bilgilerin yanında şehirdeki ilim adamları hakkında da bilgiler verir. Eserin sonuna kendi hayat hikayesini de ekleyen müellif, kendinden önceki bazı eserleri kaynak olarak kullanmıştır. Eserin bazı bölümleri Abdüsselam Şekûr tarafından neşredilmiştir. (Titvân 1988).

Bundan ayrı olarak Fas ve Merinîler tarihine dair çok önemli bilgilerin bulunduğu *Nüfazatü'l-Cirâb fî Ulâleti'l-İğtirâb* isimli eserle birlikte farklı ilim dallarına has birçok eseri günümüze ulaştırmıştır.³⁵

22- el-Belevî, Ebu'l-Bekâ Halid b. İsa (v.780/1378?)

Endülüs'e göç eden Arap asıllı Belî kabilesinden olan Halid b. İsa yedi yüzlü

³⁴ Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, Beyrut 1984, (Naşir mukaddimesi); Kalkaşendî, *Subhu'l-A'sâ*, Beyrut 1987, IV, s.111; Brockelmann, *GAL*, I, s.50; Şeşen, Ramazan, *Müslümanlarda Tarih Coğrafya Yazıcılığı*, s.178; Bilge, Mustafa L., "Himyerî, İbn Abdülmünim", *DİA.*, İst. 1998, XVIII, 60-61.

³⁵ İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, Kahire 1966, III, 469-474; Makkarî, V, s.7-605; Brockelmann, *GAL*, II, s.260-263; Hüseyin Mu'nis, *Târihu'l-Coğrafiyye*, s.551..vd.; el-Ubûdî, Casim, Cengiz Tomar, "İbnü'l-Hatîb Lisanüddîn", *DİA.*, İst. 2000, XXI, 74-76.

yılların başlarında Gırnata'ya bağlı Kantûriye(Cantoria)'de doğdu. 736/1335 yılında hac için gittiği Hicaz'dan sonra Tunus'a uğradı ve orada bir süre kaldı. 1341'de Kantûriye'ye döndü ve orada kadı tayin edildi. Bu esnada en önemli eseri olan *Tâcû'l-Mefrik fî Tahliyeti Ulemâi'l-Meşrik* adlı seyahatnamesini gözden geçirip tamamladı. Dokuz yıl süren yolculuğunun gün gün kaydedildiği eserde uğradığı yerler, oradaki ilim sahipleri, sosyal ve fikrî hayattan bahsedilmiştir. Uğradığı yerler İbn Cübeyr'le aynı olmakla birlikte Belevî'nin farklı ve kendine has bir üslûbu ile dikkat çekmektedir. Eser edebî sanatlar yönüyle de zengin bir içeriğe sahiptir. Tarihî, edebî, ictimai ve ilmî açıdan olduğu gibi fizikî ve beşerî coğrafya yönüyle önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eser, Hasan es-Salih tarafından tahkiki yapılarak iki cilt halinde yayınlanmıştır. (Rabat thz.)³⁶

23- İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî, Ebu İshak İbrahim b. Abdillâh (v.780/1378?)

Merinî sarayında katip olduğu sırada bir isyanı bastırmak ve hac yollarının güvenliğini sağlamak amacıyla çıktığı seferdeki notları ihtiva eden eseri *Feyzû'l-Ubâb ve İfâzatü Kıdâhi'l-Âdâb fî'l-Hareketi's-Saideh ilâ Kosantîne ve'z-Zâb* nedeniyle burada zikretmeyi uygun gördüğümüz en-Nümeyrî aslında muhaddis, edip ve bir katiptir. Seyahati sebebiyle gittiği doğu illerinde bir çok alimle görüştü ve ilim tahsil etti. Vefat tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 780/1378 yılında sağ olduğu ve bu tarihlerde vefat etmiş olabileceği tahmin edilmektedir.

Müellif eserinde secîlî bir anlatım üslûbu ile bir seyyah veya tarihçiden ziyade edip olduğunu vurgulamak istemiştir. Merinî tarihi ve dönemine ait coğrafi önemli bilgiler ihtiva eden eserin bugüne ulaşan tek nüshası Muhammed b. Şakrûn tarafından yayımlanmıştır. (Rabat 1984, Beyrut 1990).³⁷

24- Ebû Bekir Ahmed b. Said b. Ebi'l-Feyyâd(v.?)

Hayatı hakkında herhangi bir bilgiye sahip olmadığımız İbn Ebi'l-Feyyâd'ın "*el-Hulletü's-Seyrâ*" isimli yazma bir eserin içerisine karışmış birkaç varaklık yazma nüshası bulunan "*Kitabü'l-İber*" isimli bir eserin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu yazma varaklarda Tark b. Ziyâd'ın Endülüs'e girmesi hakkında bilgiler verilmekte sonunda da "Birinci cilt sona erdi" ibaresi yer almaktadır. Buradaki bilgilerden hareketle bu eserin Endülüs tarihine ait geniş bir eser olduğu anlaşılmaktadır.

Bundan ayrı olarak Abdü'l-Vahid el-Merrakûşî eserinde İbn Ebi'l-Feyyâd'ın "*el-Mesâlik ve'l-Memâlik*" isimli bir eserin olduğunu haber vermektedir. Kaynaklarda ona ait "*Kitabü'l-İber*" isimli tek eserin zikredilmiş olması en azından bu eserin bir cildinin ve ya bir bölümünün coğrafya ve coğrafi bilgilere ait olduğu tahmini desteklemektedir. Kendisinden sonraki müelliflerin ondan birtakım bilgiler nakletmesi de onun bu konuda bir bilgi kaynağı olduğunu ortaya koymaktadır.

³⁶ İbn Haldûn, II, s.247; Makkarî, II, s.532,533; VII, s.112-115; Brockelmann, GAL, II, s.226; Ö.Rıza Kehhâle, IV, s.97; Zirikî, II, s.297; Aykaç, Mehmet, "*Belevî, Halid b. İsa*", DİA., İst. 1992, V, 406.

³⁷ Safedî, VI, s.40; Makkarî, VIII, s.315,327; Brockelmann, GAL, II, s.369; Özdemir, Mehmet, "*İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî*" DİA., İst. 2000, XXI, 53-54.

SONUÇ

İslam Kültür ve Medeniyet'i birikiminin önemli bir parçası olan Endülüs, sadece yaşadığı siyasi süreçle değil aynı zamanda ortaya koyduğu bilimsel ve kültürel birikimler nedeniyle de İslam Tarihinde dikkatleri üzerine çekmektedir. Bu birikimin bir noktası olarak Endülüs'ü coğrafya ve coğrafyacılar açısından değerlendirdiğimiz bu araştırmada sonuç olarak şunları söylemek mümkündür. İslam coğrafyasının batısını temsil eden Endülüs, Bağdat merkezli Doğu İslam dünyasından geri kalmamış, hatta bazı noktalarda daha da ileri noktalara ulaşmıştır. Doğudaki coğrafya ile ilgili gelişmelere paralel olarak hicrî üçüncü asırdan itibaren başlayan süreç Pavlus Orosius'un eserinin tercümesinden daha sonra yerini te'lif eserlere bırakmıştır. Özellikle doğu İslam dünyasına yapılan seyahatlerin kaleme alındığı eserler kendi dönemlerine ait çok önemli bilgileri bugüne taşımıştır. Bu dönemdeki eserlerde kabîlevî özelliklerin ön plana çıkması, beşerî coğrafya açısından detaylı bilgilerin muhtevaya yansımaları sağlamıştır. Diğer taraftan Şerîf el-İdrîsî'nin Avrupa coğrafyasına ait haritalarının bugünkü bilgilere çok yakın çizgiler taşıması, coğrafya bilgilerinin ne kadar ileri bir noktada olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Endülüs'te ilk dönemlerden itibaren coğrafya alanıyla ilgilenen müellifler ve eserleri bugün bize sosyal, kültürel, beşerî ve fizikî coğrafya ile tarih alanındaki çok değerli bilgileri bize nakletmektedirler. Bu yönüyle konu ile ilgili araştırmalarda bu kaynaklardan istifade etmek araştırmacılar için vazgeçilmez bir görev olmaktadır.

Kaynaklar:

- » Abdurrahman Hamîde, A'lâmü'l-Coğrâfiyyîne'l-Arab ve Muktadafât min Âsârihim, Dimeşk 1995.
- » Ahmad, S. Maqbul, "Coğrafya", DİA., İst.1993, VIII, 50-62.
- » Alper, Ömer Mahir, "İbnü'l-Gurbâlî", DİA., İst. 2000, XXI, 50.
- » Aykaç, Mehmet, "Belevî, Halid b. İsa", DİA., İst. 1992, V, 406.
- » el-Bekrî, Ebû Ubeyd, el-Mesâlik ve'l-Memâlik, Beyrut 2003.
- » ———, Ebû Ubeyd, Mu'cemü Mesta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzî', Beyrut 1983.
- » Bilge, Mustafa L., "Himyerî, İbn Abdülmün'im", DİA., İst. 1998, XVIII, 60-61.
- » Brockelmann, Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL), Leiden 1943-49.
- » Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahya ed-Dabbî, Buğyetü'l-Mültemis, Beyrut 2005.
- » Ebû Muhammed b. Ebî Nasr el-Humeydî, Cezvetü'l-Muktebis fî Zikri Vulâti'l-Endelüs, Beyrut 1997.
- » Görmez, Mehmet, "Kasım b. Asbağ", DİA., İst. 2001, XXIV, 540-541.
- » Himyerî, er-Ravdu'l-Mi'târ, Beyrut 1984.
- » Hüseyin Mu'nis, Târîhu'l-Coğrâfiyye ve'l-Coğrâfiyyîn fi'l-Endelüs, Kahire 1986.
- » Irving, Thomas B., "İbnü'd-Delâî", DİA., İst. 2000, XXI, 9-10.
- » İbn Beşkuvâl, Kitâbü Ğavâmizi'l-Esmâi'l-Mübheme, Beyrut 1984.
- » İbn Hacer, ed-Dürerü'l-Kâmine, Kahire 1966.
- » ———, Lisânü'l-Mizân, Beyrut 1971.
- » İbn Haldûn, el-İber, Beyrut 1979.
- » İbn Hallikân, Vefeyâtü'l-A'yân, Beyrut thz.
- » İbn Hazm, Cemheratü Ensâbi'l-Arab, Kahire 1982.
- » İbn Saîd el-Mağribî, el-Muğrib fî Hule'l-Mağrib, Kahire 1964.
- » İbnü'l-Faradî, Târîhu'l-Ulemâ ve'r-Ruvât li'l-İlm bi'l-Endelüs, Kahire 1988.
- » İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-Zeheb, Beyrut thz.
- » Kalkaşendî, Subhu'l-A'sâ, Beyrut 1987.
- » Kandemir, M.Yaşar, "İbn Rüşeyd", DİA., İst. 1999, XX, 292-294.
- » Karaaslan, Nasuhi Ünal, "İbn Cübeyr" DİA., İst. 1999, XIX, 400-402.

- » Kütübî, Fevâtü'l-Vefeyât, Kahire 1951.
- » Makkarî, Nefhu't-Tîb min Gusni'l-Endelüsi'r-Râtib, Beyrut 1997.
- » Mu'nis, Hüseyin, Târîhu'l-Coğrâfiyye ve'l-Coğrâfiyyîn fi'l-Endelüs, Kahire, 1986.
- » Muhammed b. Hâris el-Huşenî, Ahbâru'l-Fukahâ ve'l-Muhaddisîn, Beyrut 1999.
- » Nefis Ahmed, el-Fikru'l-Coğrâfî fi't-Türâsi'l-İslâmî, Arp.terc: Fethi Osman, Kuveyt 1978.
- » Ömer Rıza Kehhâle, Mu'cemü'l-Müellifîn, Dimeşk 1957-61.
- » ———, et-Târîh ve'l-Coğrâfiyye fi'l-Usûri'l-İslâmiyye, Dimeşk 1972.
- » Özdemir, Mehmet, "Ebû Hâmid el-Girnatî", DİA., İst. 1994, X, 128-130.
- » ———, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", DİA., İst. 1994, X, 247-248.
- » ———, "İbnü'l-Ebbâr", DİA., İst. 2000, XXI, 19-21.
- » ———, "İbnü'l-Hâc en-Nümeyrî" DİA., İst. 2000, XXI, 53-54.
- » ———, "Râzî, Ahmed b. Muhammed", DİA., İst. 2007, XXXIV, 478-479.
- » Özkuyumcu, Nadir, "İbn Beşkûvâl", DİA., İst. 1999, XIX, 377.
- » Safedî, el-Vâfî bi'l-Vefeyât, Beyrut 1962.
- » Sezgin, Fuat, Geschichte des Arabischen Schrifttums, Leiden 1967-84.
- » Şeşen, Ramazan, Müslümanlarda-Tarih Coğrafya Yazıcılığı, İst. 1998.
- » ———, "İdrîsî, Şerîf", DİA., İst. 2000, XXI, 493-495.
- » el-Ubûdî, Casim, "İbn Gâlib", DİA., İst. 1999, XIX, 501-502.
- » el-Ubûdî, Casim, Cengiz Tomar, "İbnü'l-Hatîb Lisanüddîn", DİA., İst. 2000, XXI, 74-76.
- » Uslu, Recep, "İbn Saîd el-Mağribî", DİA., İst. 1999, XX, 302-304.
- » Yakût el-Hamevî, Mu'cemü'l-Üdebâ, Kahire 1924.
- » ———, Mu'cemü'l-Büldân, Beyrut thz.
- » Zehebî, et-Târîhu'l-İslam, Beyrut 1994.
- » ———, Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ, Beyrut 1985.
- » ———, Tezkiretü'l-Huffâz, Beyrut 1955.
- » Zirikî, el-A'lâm, Kahire 1954.